REIVINDICACIÓN DEL PASSAT ISLÀMIC DE TORTOSA (713-1148)

Por
PERE BALANÀ I ABADIA

Fa pocs mesos, l'incansable investigador Míkel de Epalza, que des d'Alacant ha contribuït més a la història de la Catalunya islàmica que els propis estudiosos del nostre país, en presentar un «dossier» publicat al número 2 de la revista «T(D)» (Tortosa, Entretemps 1987) ja deixava constància que:

«La història àrab de Tortosa, que dura gairebé quatre segles i mig i es perllonga un període semblant amb població musulmana residual (mudèjars i moriscos) fins a l'expulsió a començaments del segle XVII, mereix un estudi global detingut, encara per fer» (pàg. 13).

Detallant aquesta afirmació tan taxativa, hem d'esmentar, tanmateix, l'esforç realitzat ja fa anys per un historiador que, com a handicap, atès que no era arabista tampoc no va poder accedir a una gran part de les fonts documentals necessàries per a la redacció d'una síntesi monogràfica valuosa. Parlem, és clar, del treball d'Enrique Bayerri y Bertomeu, *Historia de Tortosa y su comarca* (Tortosa, Impr. Algueró i Baiges, a partir de 1933). Els capítols que li devem, referents a *La Comarca de Tortosa, en el concepto geográfico de los escritores árabes del Medioevo (Siglos VIII-XIV)*, a les pàgs. 589-614 del volum I (1933), i *La Edad Media comarcal-tortosina (414-1516). Segunda época: Dominación árabe (711-1148)*, dins el volum VI (1954), pàgs. 319-688, donen un total de 386 pàgines, xifra que, per a un «estudi global» com el que proposa Epalza, hauria d'haver estat suficient. Però Bayerri no tenia l'esperit crític suficient per veure el bosc a través dels arbres de primera fila. Llegí moltíssim, aplegà una informació quantitativament notable..., però no va poder ni copsar ni transmetre el pols de la Tortosa islàmica real.

Per poder escriure la Història (així, en majúscules) del període islàmic de

Tortosa, en primer lloc cal tenir accés als treballs de base ja existents. Això és, per exemple, un dels retrets, que hom li pot fer a un llibre recent que, d'una altra banda, hem de valorar positivament pels seus continguts pedagògicodidàctics. Parlem de l'obreta de Roser Reynal, *Abú-Béquer, el tortosí. La Catalunya sarraïna* (Barcelona, Graó («Biblioteca de la Classe», 25), 1987, 62 pàgs.). L'autora, tot aprofitant la biografia d'un musulmà il·lustre de Tortosa, no hi ha incorporat cap dels nombrosos estudis seriosos que aquesta personalitat ha suscitat arreu del món.

Establertes aquestes premisses, doncs, el nostre objectiu present és ben senzill: proposar a les institucions de Tortosa la publicació prèvia d'un aplec d'estudis (és a dir, assenyalar la documentació essencial o matèria primera) que permetrien de dur a terme la tasca crítica de garbellar un volum d'informació global molt extens i extreure'n una síntesi que esdevindria la «Història de la Tortosa islàmica», o sia, la que un especialista com ara Epalza considera que «encara és per fer».

Una darrera consideració prèvia. Si Bayerri, quasi tot sol, fou capaç de donar a la llum la seva *Historia de Tortosa*, que consta de diversos toms i milers de pàgines, ¿no podem esperar que les nostres institucions actuals, que disposen de mitjans econòmics per finançar les iniciatives de caire cultural, es decideixin finalment a esmerçar una part dels seus recursos per tal de posar a l'abast dels tortosins —de tots, sense tenir en compte el seu vot futur— una obra que els ajudi a recuperar i a entendre un període clau del seu passat col·lectiu?

Amb un cert escepticisme d'entrada (ja sabem que «las cosas de palacio van despacio»), a continuació, per tant, ens límitem a oferir la llista dels elements que podrien constituir aquest recull bàsic. Simplifiquem les qüestions purament bibliogràfiques i adoptem un ordre cronològic senzill i útil, perquè, com és lògic, cada un dels estudis aplegats ha tingut la possibilitat d'accedir i de tenir en compte les aportacions dels anteriors.

Així, doncs, un bon llibre, que podria dur el títol *La Tortosa islàmica (713-1148)*. *Materials de base*, hauria d'incloure els treballs següents (prescindixo del dossier publicat el 1987 a «T(D), Revista d'Arts i Lletres», tan recent), així com també de l'article de Joan Abril, *Un capítol de la meua actuació a Tortosa*, publicat originalment en aquesta ciutat l'any 1928 i reeditat allí mateix el 1985, amb notícies de les primeres troballes arqueològiques islàmiques *in situ*):

1) Francisco Pons Boigues, *Anécdotas de un aventurero musulmán de Tortosa*, «Journal Asiatique» (París), febrer-març, 1861 (reproduït a «El Archivo» (Denia), n.º 2 (agosto 1887), pp. 25-29.

2) Francisco Codera (Zaidín), *Monedas árabes de Tortosa*, «Revista de Ciencias Históricas» (Gerona), 1881, 27 pàgs.

3) Johann Gustav Stickel, *Arabische Tortosamünzen mit Monatsnamen*, «Numismatische Zeitschrift», XIII (1881), pp. 1-5.

4) Joaquín Miret y Sans, *La carta de franquicias otorgada por el conde de Barcelona a los judíos de Tortosa*, dins *Homenaje á D. Francisco Codera*, Zaragoza, 1904, pp. 199-205. (S'hi estableixen les relacions dels jueus amb els musulmans tortosins).

5) Antonio Prieto Vives, *El jalifa Nabil, rey de Tortosa*, «Memorial Numismático Español» (Madrid), I (1920), pp. 14-17. (La citació de Bayerri d'una monografia d'Antonio Vives Escudero titulada *Nabil, rey de Tortosa*, 14 pàgs., sense cap altre detall, sembla que és una confusió amb l'estudi de Prieto Vives).

6) Antonio Prieto Vives, *Los reyes de taifas. Estudio histórico-numismático de los musulmanes españoles en el siglo V de la hégira (XI después de J. C.)*, Madrid, Centro de Estudios Históricos, 1926, 280 pàgs. (El regne de taifes de Tortosa hi és tractat mitjançant les seves encunyacions pròpies, en un capítol aïllat).

7) Évariste Lévi-Provençal, *Tortosa*, dins *Encyclopédie de l'Islam*, Leiden, IV (1938), pp. 856-857. (L'article devia ésser redactat vers el 1935, tenint en compte la publicació fraccionada de l'enciclopèdia).

8) Évariste Lévi-Provençal, *Ṭurtūša*, dins *La péninsule ibérique au Moyen Age d'après le Kitāb ar-rawḍ al-miṭṭār fī ḥabar al-aktār d'Ibn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarī*, Leiden, E. J. Brill, 1938, pp. 124-125 del text àrab i 151-152 de la traducció francesa. (Només cito aquest text àrab, del qual hom pot consultar la traducció castellana —realitzada directament sobre la francesa i no l'àrbiga— per María del Pilar Maestro González, *Al-Ḥimyarī. Kitāb ar-rawḍ al-miṭṭār*, Valencia, Anubar, «Textos medievales, 10», 1963, pp. 253-256, perquè segurament és la més extensa entre les que figuren dins les descripcions dels geògrafs àrabs medievals, superior a les d'al-Razí, al-Udrí, al Bakrī, Yaḳūt, al-Qazwīnī, Ibn Saíd, etc.).

9) Leopoldo Torres Balbás, *Atarazanas hispanomusulmanas*, «Al-Andalus» (Madrid-Granada), XI (1946), 175-209. (Les drassanes de Tortosa són contemplades a les pp. 181-182; l'article ha estat reproduït al recull de treballs de l'autor titulat *Obra dispersa. I. Al-Andalus. Crónica de la España musulmana*, 3, Madrid, Instituto de España, 1982, on les drassanes de Tortosa ocupen les pp. 136-137).

10) José María Millás Vallicrosa, *Personalidad científica de Abu Béquer el Tortuxí*, original inèdit de 27 pàgs. que fou presentat amb el lema «La Tortosa árabe, emporio de las ciencias y de la riqueza», als Jocs Florals convocats a Tortosa (el dia 25 de juliol de 1948) amb motiu de la celebració del «VIII Centenario de la Reconquista (1148-1948)». Gràcies a l'amistat del director de l'Arxiu Municipal, Jesús Massip i Fonollosa, i a les seves gestions diligents, el text ha estat localitzat ara fa poc temps. Malgrat que Millàs considera més les facetes literària, religiosa i jurídica del savi tortosí —sabem que també fou un eminent naturalista—, som en presència d'una monografia encara vàlida.

11) David Romano Ventura, *Personalidad lingüística y filológica de Abu Béquer el Tortuší*, també original inèdit de 23 pàgs., aconseguit per la matei-

xa via que he explicat al número anterior (la tasca de la família Massip-Bonet respecte a la ciutat de Tortosa potser serà reconeguda algun dia com cal!), que fou presentat i llegit públicament al certamen esmentat, amb el lema «Ua-l-lahu álam» —Déu ho sap!—. Les vessants lingüística i filològica d'Abú Bakr al-Turtuxí, considerades només a través de la seva obra principal, el *Siràj al-mulúk*, seguint la traducció castellana que en publicà Maximiliano Alarcón Santón, *Lámpara de los príncipes, por Abubéquer de Tortosa*, Madrid, Instituto de Valencia de Don Juan, 1930-1931, 2 vols., LXIII + 437 + 546 pàgs., són encarades fonamentalment considerant el concepte de la ciència etimològica en l'autor de Tortosa que gaudí d'un prestigi universal en el món islàmic del seu temps.

12) Rodrigo Pita Mercé, *Sobre la toponimia árabe de Tarragona y Tortosa*, «Boletín Arqueológico» (Tarragona), LII (1952), 69-77. (Convindria incloure'l, a pesar que la manca de coneixements de la llengua aràbiga de Pita l'obligava a treballar amb materials de segona mà; valorem, doncs, la seva tasca de recopilador, almenys! En el llibre *L'empremta islàmica a la Catalunya naixent (713-1153)*, Sabadell, AUSA, «Orientalia Barcinonensia», 1989, 250 pàgs., a l'apartat «2.1. La figura cabdal de Millàs i Vallicrosa», parlo més extensament d'aquest «problema»).

13) Manuel Gas Mañá, *Tortosa, quanta fuit. III. Árabe*, «La Zuda» (Tortosa), I, n.º 2 (1955), pp. 35-38, n.º 3, pp. 54-56, i n.º 4-5, pp. 88-90. (La desaparició d'aquesta revista d'àmbit local, avui dia difícil de trobar, aconsella la reedició de les col·laboracions que, sobre la Tortosa islàmica, s'hi van publicar).

14) Eduardo Serres Sena, *Tarragona-Tortosa, unidad estratégica para su reconquista*, «La Zuda» (Tortosa), I, n.º 4-5, pp. 90-92. (La justificació de l'oportunitat de reedició és explicada en el número anterior).

15) Juan Vernet Ginés, *Ambiente cultural de la Tortosa del siglo XII*, «Tamuda» (Tetuán), V (1957), 330-339. (Un del estudis més sòlids, fet a base dels repertoris biogràfics escrits pels musulmans andalusins de l'Edat Mitjana).

16) Manuel Grau Montserrat, *Contribución al estudio del estadio cultural del valle del Ebro en el siglo XI y principios del XII*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona» (Barcelona), XXVII (1957-1958), pp. 227-272. (Confegit amb la mateixa òptica que l'article citat immediatament abans, potser s'hi podrien eliminar les referències a les personalitats de Saragossa i de llocs altres que Tortosa).

17) Francisco J. Gas Carpio, *Los árabes de la Tortosa medieval*, «La Zuda» (Tortosa), VI, n.º 38 (1960), pp. 752-766. (Idèntiques raons que per als números 13 i 14).

18) Juan Vernet Ginés, *Antropónimos árabes conservados en apellidos del Levante español*, «Oriens» (Leiden), XVI (1963), pp. 145-161. (Molts dels antropònims són vigents encara a les terres de Tortosa, i, en canvi, curiosament, l'estudi fou poc o quasi mai aprofitat en el «Col·loqui (d'Onomàstica) de Tortosa», celebrat en aquesta ciutat els dies 12 i 13 de juny de 1981, el qual citaré novament més endavant).

19) Joaquín Vallvé Bermejó (apartat dedicat a Tortosa, dins) *Una descripción de España de Ibn Gálil*, «Anuario de Filología» (Barcelona), 1 (1975), p. 375. (L'autor de l'estudi, actualment catedràtic de la Universidad Complutense de Madrid, acostuma a justificar les seves recerques amb una acurada bibliografia, que aquí serviria de complement).

20) Pere Balaña i Abadia, *Toponomía aràbiga-catalana: Lleida, Tortosa i Tarragona segons un manuscrit àrab inèdit de la Biblioteca Real de Rabat*, «Treballs de la Secció de Filologia i Història Literària, II», Tarragona, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1981, pp. 69-91. (La part referent a Tortosa, pp. 80-88, com tot l'estudi en general, ha d'ésser corregit seguint les observacions, quasi sempre encertades, de l'edició de Luis Molina apareguda amb el títol *Una descripción anónima de al-Andalus*, Madrid, Instituto Hispano-Árabe de Cultura, 1983, I, pp. 74-75, i II, p. 80).

21) Maria Àngels Massip (i Bonet), II. *Topònims conflictius* (de les terres de l'Ebre), «Societat d'Onomàstica. Butlletí interior» (Barcelona), V (1981): Col·loqui de Tortosa, pp. 13-16. (Pràcticament tots els noms de lloc tractats són d'origen àrab: Alfacs, Algaí, Aluet, La Cava, etc.; altres passatges de les 48 pàgs. de què consta el número monogràfic de la revista també són aprofitables; per exemple, les pp. 7-10).

22) Pere Balaña i Abadia, *Miscel·lània Islamo-Catalana. Tortosa, nucli cabdal de la política exterior (califal)*, «Diplomatari» (Barcelona), II, n.º 5 (març 1981), pp. 49-53. (D'aquest text, publicat en una revista poc difosa, cal corregir-ne molts errors tipogràfics, de transliteració, etc., i, per contra, veure-hi l'aportació de textos àrabs traduïts al català per primera vegada).

23) Pere Balaña i Abadia, *Un jueu de Tortosa (segle X^e) informador dels geògrafs àrabs medievals*, «Quaderns d'Història Tarraconense» (Tarragona), III (1982), 9-28. (La monografia sobre aquest jueu «islamitzat» forma part d'una sèrie de recerques que li he dedicat. Trio aquesta en concret perquè és la que aporta més documentació sobre la personalitat de la Tortosa islàmica que, curiosament, ha centrat més l'interès dels erudits de tot el món, àdhuc pel davant d'Abú Bakr al-Turtuxí. Malgrat això, encara trobem dubtes sobre la seva trajectòria —per exemple a la darrera contribució que apleguem aquí amb el número 25. I bé que, aparentment, la revista «Historia y Vida» (Barcelona-Madrid) és de divulgació, també ha publicat (1988) un article titulat *El espionaje en la Edad Media. Ibrahím ibn Yaqúb de Tortosa, un arquetipo casi inédito*, en què insereixo dades i interpretacions noves).

24) Albert Curto Homedes i d'altres, *Excavacions al castell de la Suda de Tortosa*, «Sharq al-Andalus. Estudios Árabes» (Alicante), 1 (1984), pp. 141-145. (Inici de la recuperació de l'interès per l'arqueologia islàmica de Tortosa en els nostres dies, l'àmbit restringit de difusió de la revista —la qual avui dia representa la millor contribució científica per al passat islàmic de Catalunya, paradoxalment, car es publica a Alacant— i la qualitat intrínseca de l'estudi aconsellen la seva reedició).

25) Joaquín Vallvé Bermejo, *La división territorial de la España musul-*

mana, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto de Filología, Departamento de Estudios Árabes, 1986, 351 pp. (La ciutat de Tortosa, en la seva qualitat de «districte» durant l'època del califat andalusí, hi és estudiada a les pp. 294-295, amb referències al cronista al-Razí, que no he encabít aquí ateses les nombroses edicions i traduccions existents).

Un volum (o dos, si escau) que aplegués aquests vint-i-cinc textos tindria una extensió aproximada (prescindint de les característiques tipogràfiques de les publicacions originals) d'unes 300 pàgines. Amb un disseny gràfic atractiu, les il·lustracions pertinents, un pròleg que podria procedir de la institució patrocinadora, una introducció adient i els apèndixs i índexs que acostumen a resultar imprescindibles per a la consulta eficaç del text tal vegada arribaria a les 350 pàgines. Ara bé, no hi ha cap mena de dubte que les 386 de Bayerri serien superades amb escreix des del punt de vista de la qualitat històrica!

Tot esperançats que aquesta proposta de projecte sigui acollida amb ganes de treballar per la història i la cultura de Tortosa, només dues observacions darreres serviran per cloure aquestes disquisicions.

En primer lloc, com a mínim esperem haver col·laborat a la informació de les persones interessades, en la mateixa línia que guià Jesús Francesc Mas-sip i Bonet en escriure la seva *Síntesi d'historiografia tortosina*, publicada a «T(D), Revista d'Arts i Lletres» (Tortosa), n.º 1 (Estiueig 1986), p. 39.

En segon, i per acabar, enguany —1989— es compleix el centenari de l'aparició dels modèlics *Orígenes históricos de Cataluña*, de José Balari Jovany (n'hi ha una segona edició realitzada a *San Cugat del Vallés* per l'*Instituto Internacional de Cultura Románica*, l'any 1964, en 2 volums). Doncs bé, allí ja s'hi deia (vol. I, p. 46):

«Los nombres locales de origen musulmán eran en mayor número en el territorio de Tortosa, pues allí la población sarracena fue muy densa. Al conceder Ramón Berenguer II, en el año 1097, al monasterio de Sant Cugat del Vallés, la villa de la Rápita, entonces *Arabita*, y sus *villulas* para cuando Tortosa fuese por él mismo conquistada cita los nombres de estas *villulas*, que son como sigue: Baf, Bengalem, Benalcale, Benidurames, Melia, Benimantell, Benimorec, Benicratuli, Benitaba, Beniaeil, Benimordoc, Benimarvan, Barbaira, Beniobdulbar, Benjalima, Beniciba, Benimuncella, Benifougia, Benijarip y Benijolima».

Tots els «Beni-» designen grups familiars o clans musulmans que havien establert llur residència a Tortosa o a les seves rodalies. Els tortosins d'avui en són en gran part descendents i, per tant, no poden ni renegar de ni renunciar al seu passat. Perquè, com hom ha afirmat tan sovint, «el poble que renuncia a la seva història està condemnat a perdre la seva identitat».

Llinars del Vallés, 23 octubre 88